

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Role and Function of Urban Squares during the Qajar Period: A Case Study of Baharestan Square in Tehran

Hojatollah Andarkhor ¹ | Iraj Varfinezhad^{2✉} | Ali Bahranipour ³

1. PhD student in Iranian history after Islam, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Iranhojatandarkhor9054@gmail.com
2. Assistant Professor of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. varfinezhad@scu.ac.ir
3. Professor of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. a.bahranipour@scu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>02 Jan 2025</i> Revised: <i>06 April 2025</i> Accepted: <i>12 June 2025</i> Published online: <i>16 Dec 2025</i></p> <p>Keywords: <i>Baharestan Square</i> <i>Qajar Period</i> <i>Urban Space</i> <i>Constitutionalism</i> <i>National Consultative Assembly</i></p>	<p><i>Urban squares, as multifunctional public spaces, play a critical role in shaping the spatial structure and social dynamics of cities. In the context of Iranian urban history, these spaces have functioned not only as areas for practical use but also as platforms for religious rituals, social interactions, and political events. Baharestan Square in Tehran, during the Qajar era, is a prominent example that reflects the socio-political transformations of its time. Initially influenced by the recreational and ceremonial functions of nearby gardens such as Negarestan, the square gradually evolved—especially during the reign of Naser al-Din Shah—into a center for political and social activities with the establishment of governmental institutions, including the National Consultative Assembly. This study adopts a descriptive-analytical approach, utilizing historical documents, travelogues, and urban studies literature to explore the spatial and functional transformation of Baharestan Square throughout the Qajar period. The findings reveal that the square served three major roles—recreational, religious, and political—and became emblematic of Tehran’s emerging modern public spaces. During the Constitutional Movement, Baharestan Square emerged as a stage for demonstrations, public discourse, and the shaping of new socio-political identities. The research argues that Baharestan Square should be viewed as a key element in analyzing the relationship between power, society, and urban space in late Qajar Tehran. It explores the reasons behind its emergence as a political-social hub and the spatial and functional factors that enabled this transformation. The hypothesis holds that the square both reflected and facilitated interaction between state power and the public, contributing to urban identity formation.</i></p>

Cite this article: Andarkhor, Hojatollah; Varfinezhad, Iraj; Bahranipour, Ali(2025). The Role and Function of Urban Squares during the Qajar Period: A Case Study of Baharestan Square in Tehran, 7 (2), 22-43

© The Author(s).

DOI: 10.22103/JIC.2025.25452.1445

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

---

1. Introduction

Squares have historically played a fundamental role in Iranian urbanism, functioning not only as physical elements of spatial organization but also as arenas for social, cultural, economic, and political interactions. During the Qajar period, with the emergence of new governmental and social structures, squares underwent significant transformations that reflected the broader processes of modernization and shifts in power-society relations. Among these, Baharestan Square in Tehran emerged as one of the most significant urban spaces of the era, assuming a central role in both the spatial structure and the socio-political life of the capital. This study seeks to answer the key question of how Baharestan Square evolved from a mere urban space into the focal point of political and social transformations in Qajar Iran.

2. Research Objective:

The purpose of this study is to analyze the status of Baharestan Square within the urban fabric of Tehran and to examine its multifaceted role in the political, social, and cultural transformations of the Qajar era. The central hypothesis posits that Baharestan Square was not only a reflection of socio-political changes in nineteenth-century Iran but also an arena for shaping new forms of urban identity and for mediating interactions between state and society.

3. Methodology:

The research employs a historical-analytical approach, drawing on documentary sources, historical texts, maps, and surviving architectural evidence. First, the conceptual foundations of squares in Iranian urban history are reviewed to establish the theoretical framework. Then, the physical evolution and functional transformations of Baharestan Square during the Qajar period are investigated, with particular emphasis on its political, social, and religious roles.

4. Findings and Results :

The analysis demonstrates that Baharestan Square, due to its strategic location and proximity to governmental, religious, and cultural institutions, became one of the most important public arenas of Qajar Tehran. Politically, the square gained prominence with the establishment of the National Consultative Assembly and became a focal point for demonstrations, protests, and constitutional movements, symbolizing the institutionalization of political participation. Socially, the presence of gardens, schools, printing houses, and newspapers around the square fostered new forms of urban life and social interaction across different strata of society. Religiously, the enduring presence of mosques and seminaries ensured the continuity of ritual practices, which coexisted with emerging modern functions, reflecting a dynamic interplay between tradition and modernity. Moreover, as one of the few public spaces of the time, Baharestan Square also served as a cultural and recreational venue, hosting ceremonies, gatherings, and public events. Taken together, these findings

English Extended Abstract

---

indicate that Baharestan Square was both a product and a driver of modernization processes in the Qajar era, with layered functions that linked power, society, and urban identity.

5. Discussion and Conclusion :

This study concludes that Baharestan Square was not merely a physical urban space but a multifaceted arena where politics, society, religion, and culture converged in Qajar Tehran. Through the coexistence of traditional and modern functions, it became a paradigmatic example of urban modernization in Iran and played a crucial role in redefining public spaces and consolidating Tehran's urban identity. Understanding the historical evolution of Baharestan Square thus provides deeper insights into the processes shaping public spaces in Iran and highlights the intricate relationship between urban form, political transformation, and social change.

نقش و کارکرد میدان در دوره قاجار: مطالعه موردی، میدان بهارستان تهران

حجت‌الله اندرخور^۱ | ایرج ورفی‌نژاد^۲ | علی بحرانی پور^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. Iranhojatandarkhor9054@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. varfinezhad@scu.ac.ir

۳. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. a.bahranipour@scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: میدان بهارستان، دوره قاجار، فضای شهری، مشروطه، مجلس شورای ملی</p>	<p>میدان‌ها به‌عنوان هسته‌های مرکزی فضای شهری، نقشی حیاتی در شکل‌دهی به هویت و ساختار اجتماعی شهرها دارند. در دوره قاجار، میدان بهارستان تهران به‌عنوان یکی از میادین کلیدی پایتخت، مرکز تجمعات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بود. این میدان که محل استقرار مجلس شورای ملی و نهادهای حکومتی مهم بود، به نمادی از تحولات سیاسی و اجتماعی دوران مشروطه تبدیل شد. میدان بهارستان، علاوه بر کارکردهای رسمی، بستر تعامل مردم با قدرت سیاسی و صحنه‌ای برای ظهور مطالبات اجتماعی و سیاسی بود. بررسی تحولات کالبدی و کارکردی میدان بهارستان نشان می‌دهد که این میدان نقش مؤثری در شکل‌دهی هویت شهری و پویایی فضای شهری تهران در دوره قاجار و اوایل دوران مشروطه ایفا کرده است. این مقاله با تمرکز بر تحول تاریخی و عملکرد میدان بهارستان، جایگاه آن را در نظم شهری و ساختار سیاسی اجتماعی آن دوره تحلیل می‌کند.</p>

استاد: اندرخور، حجت‌الله؛ ورفی‌نژاد، ایرج؛ بحرانی پور، علی (۱۴۰۴). نقش و کارکرد میدان در دوره قاجار: مطالعه موردی، میدان بهارستان تهران.

پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷(۲)، ۲۲-۴۳.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی، تهران. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25452.1445

مقدمه

میدان‌ها از دیرباز به‌عنوان عناصر بنیادین در سازماندهی فضایی شهرها و شکل‌دهی تعاملات اجتماعی شناخته شده‌اند. در تاریخ شهرسازی ایران، این فضاهای شهری علاوه بر نقش‌های کالبدی، عرصه‌ای برای بروز قدرت سیاسی، برگزاری مراسم مذهبی، تجمعات اجتماعی و فعالیت‌های اقتصادی بوده‌اند. دوره قاجار، به‌عنوان مقطعی مهم در تاریخ ایران، شاهد تغییرات اساسی در ساختار و کارکرد میدان‌ها بود که این تغییرات بازتاب‌دهنده تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوران بودند. میدان بهارستان تهران، به‌عنوان یکی از میدان‌های مهم پایتخت در دوره قاجار، نقشی محوری در ساختار شهری و تعاملات سیاسی و اجتماعی ایفا می‌کرد. این میدان، که در مجاورت ساختمان مجلس و مراکز حکومتی قرار داشت، به مرکزی برای فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تبدیل شد و نمادی از پیوند میان قدرت حکومت و مردم بود. تحولات کالبدی و عملکردی میدان بهارستان در این دوره، به ویژه در سایه اصلاحات ناصرالدین‌شاه و گسترش نهادهای جدید حکومتی، نمایانگر روند مدرنیزاسیون و تحول ساختاری در تهران بود. در این راستا، سوال‌هایی مطرح می‌شود مانند: «میدان بهارستان چگونه به کانون مهم فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی تبدیل شد؟» و «چه عوامل کالبدی و عملکردی سبب شکل‌گیری نقش چندوجهی این میدان در دوره قاجار گردید؟» فرضیه اصلی این پژوهش بر این استوار است که میدان بهارستان نه تنها بازتابی از تحولات سیاسی و اجتماعی دوره قاجار است، بلکه به‌عنوان محلی برای شکل‌دهی هویت شهری و تعامل میان حکومت و مردم عمل کرده است.

با وجود اهمیت میدان بهارستان، پژوهش‌های مستقل و جامع در خصوص نقش و عملکرد آن در دوره قاجار محدود بوده و عمدتاً در چارچوب کلی‌تر تاریخ تهران یا مطالعات میدان‌های دیگر صورت گرفته است. این مقاله در پی پر کردن این خلأ، با تحلیل تحولات کالبدی و کارکردی میدان بهارستان، جایگاه آن را در ساختار شهری و تاریخ سیاسی-اجتماعی تهران دوره قاجار بررسی می‌کند و اهمیت آن را در روند مدرنیزاسیون شهری و تعاملات قدرت-جامعه تبیین می‌نماید.

تعریف میدان در شهرسازی

واژه «میدان» در زبان فارسی معانی متعددی دارد و در شهرسازی به فضای باز و عمومی اطلاق می‌شود که نقش مهمی در تعاملات اجتماعی ایفا می‌کند (توسلی، ۱۳۷۱: ۴۱). این فضا در تمدن‌هایی چون یونان، روم و فرهنگ‌های اروپایی با عناوینی مانند «آگورا»، «فوروم» و «پلازا» مرکز تجمعات و رویدادهای اجتماعی بوده است (کریر، ۱۳۸۳: ۱۶). در لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ معین، میدان به‌عنوان فضای وسیع و قابل دسترسی برای عموم تعریف شده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۲، ۱۵۶۷؛ معین، ۱۳۸۲، ج ۳، ۸۴۲). در شهرسازی، میدان عنصری کلیدی در سازمان‌دهی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شهرهاست و معمولاً در مراکز یا تقاطع‌ها قرار دارد (پاکزاد، ۱۳۹۰، ۱۱۳). همچنین، میدان‌ها از نظر زیبایی‌شناسی نمادی از تاریخ و فرهنگ شهری محسوب می‌شوند (لینچ، ۱۳۶۵، ۱۱۲).

فضای شهری و نقش میدان‌ها در ساختار شهری

فضای شهری به‌عنوان بستری پویا برای تعاملات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی، از دو عنصر اصلی خیابان و میدان تشکیل شده است. در این میان، میدان‌ها نقش محوری در شکل‌دهی به ساختار فضایی شهر و هویت اجتماعی آن

ایفا کرده‌اند. نخستین میدان‌ها در بافت مسکونی اولیه و برای اهداف امنیتی و اجتماعی شکل گرفتند (کریر، 1383: 16) و به مرور به فضاهایی چندمنظوره با کارکردهای مذهبی، اقتصادی و فرهنگی تبدیل شدند. بر اساس عملکرد، میدان‌ها به دسته‌های گوناگون تقسیم می‌شوند. میدان‌های عمومی نظیر سبزه‌میدان‌های تهران و اصفهان، بستر تعاملات جمعی، مذهبی و تجاری بودند (سلطانزاده، 1370: 82). میدان‌های تجاری با تمرکز بر مبادله کالا، هویت اقتصادی شهر را تقویت می‌کردند (همان: ۸۵). میدان‌های حکومتی مانند میدان نقش جهان اصفهان، با ترکیب کارکردهای دولتی، مذهبی و تجاری، نمایانگر یکپارچگی ساختاری در شهرهای تاریخی بودند (همان: 85-87). همچنین، میدان‌های نظامی نظیر توپخانه تهران برای مقاصد نظامی طراحی شده بودند (همان: 87-88).

در سطح محله، میدان‌های محلی همچون مراکز اجتماعی عمل می‌کردند و با حضور عناصر کلیدی مانند مسجد، حمام و دکان، زمینه‌ساز تعاملات روزمره بودند (پاکزاد، 1386: 69). از منظر ارتباطی نیز، میدان‌ها در گره‌گاه‌های اصلی راه‌های شهری قرار داشته و نقش تسهیل جابه‌جایی و برگزاری مناسبت‌ها را ایفا می‌کردند (همان: 89-90). در مجموع، میدان‌ها بازتابی از فرهنگ، تاریخ و ساختار اجتماعی شهرها هستند که از طریق کارکردهای چندلایه خود، به فهم بهتر تحولات شهرنشینی و توسعه پایدار کمک می‌کنند.

کارکردهای متنوع میدان در فضای شهری

میدان‌ها به‌عنوان عناصر بنیادی فضای شهری، بازتابی از تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جوامع بوده‌اند و کارکردهای متنوعی از نقش‌های سنتی تا مدرن پیدا کرده‌اند (بردی‌انامرادنژاد، ۱۳۹۰: ۸۹). این فضاها ضمن تقویت نظم اجتماعی، بستر تعاملات نوین شهری را نیز فراهم کرده‌اند.

در گذشته، میدان‌ها نقش‌های سیاسی و نظامی مهمی داشتند و محل برگزاری مراسم حکومتی، رژه‌ها و حتی مجازات عمومی بودند که نماد قدرت و نظم سیاسی محسوب می‌شدند (سلطانزاده، ۱۳۶۵: ۲۸۱-۲۸۳؛ سلطانزاده، ۱۳۷۰: ۱۱۰). میدان‌ها همچنین بستری برای فعالیت‌های اقتصادی و تبادل کالا میان فروشندگان و مردم بودند (سلطانزاده، ۱۳۶۵: ۲۸۲). نقش فرهنگی و تفریحی این فضاها نیز قابل توجه بود؛ میدان‌ها محل تجمع هنرمندان، نمایش‌ها و جشن‌ها بودند که به تقویت روابط اجتماعی و حفظ سنت‌ها کمک می‌کردند (همان‌جا). با گسترش اسلام، میدان‌ها نقش مذهبی نیز یافتند و در کنار مساجد و مراسم دینی به کانون‌های مذهبی بدل شدند (بردی، ۱۳۷۰: ۱۶-۲۲).

از اواخر قرن نوزدهم، نقش ارتباطی میدان‌ها پررنگ‌تر شد و با توسعه حمل‌ونقل شهری، به گره‌های ترافیکی و نقاط اتصال مسیرها تبدیل شدند (بردی‌انامرادنژاد، ۱۳۹۰: ۱۰۰). به‌طور کلی، میدان‌ها به‌عنوان فضاهایی چندوجهی، آیینی از تاریخ، فرهنگ و هویت شهری هستند.

تاریخچه میدان در شهرسازی ایران

مفهوم میدان در شهرسازی ایران، برخلاف تمدن‌های غربی، تا دوران سلوکیان جایگاه مشخصی نداشت. نخستین میدان‌ها در دوره هخامنشیان پدید آمدند، اما میدان به شکل مدرن خود با سلوکیان و شهرسازی شطرنجی و الگوبرداری از آگورای یونانی شکل گرفت و به‌عنوان مرکزی برای مبادلات فرهنگی و اقتصادی مطرح شد (نظری، آسیابی، 1394:

66-67). در دوره اشکانی میدان اهمیت خود را از دست داد، اما در دوره ساسانی بار دیگر به عنوان عنصر اصلی شهرسازی بازگشت و عمدتاً در ربض شهرها ساخته می‌شد (پژوهان، 22:1400؛ حبیبی، 1393:۳۴). با ورود اسلام، میدان‌ها بخشی از ساختار اجتماعی-فضایی شهرهای اسلامی شدند و در کنار بازار، مسجد و حمام، نقش‌های تجاری، مذهبی و حکومتی یافتند؛ مانند میدان ریگستان بخارا (حبیبی، 1393:60؛ فرای، 1348:۱۳۲). در دوره صفوی، میدان‌ها به اوج اهمیت خود رسیدند؛ به ویژه میدان نقش جهان اصفهان که نمادی از قدرت، اقتصاد و مذهب بود و با حضور بناهای شاخصی مانند مسجد شاه و بازار، ترکیبی از فعالیت‌های مختلف را شکل داد (حبیبی، 1393:92؛ شفقی، 1390:255-256). این تحولات نشان‌دهنده اهمیت میدان‌ها در درک ساختار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شهرهای ایران در دوره‌های مختلف تاریخی است.

تحولات تاریخی تهران و توسعه شهری آن

تهران در ابتدا دهی کوچک در منطقه قصران بود که در متون تاریخی به ندرت ذکر شده است (کریمان، ۱۳۵۵:۸؛ تکمیل همایون، ۱۳۷۷:۳۰). این منطقه طی دوره‌های غزنویان، ایلخانان و صفویه دچار تحولات مهمی شد؛ در دوره ایلخانان، تهران به عنوان معسکر غازان خان شناخته می‌شد و به قصبه‌ای معتبر تبدیل شد (خواند میر، ۱۳۳۳: ج ۳، ۱۴۳؛ مستوفی، ۱۳۸۱:۹۶). در دوره صفویه، تهران با ساخت بارو و برج‌ها و احداث مساجد و بازارها به شهری مستحکم و سازمان‌یافته تبدیل شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ج ۱، ۸۲۸). شاه عباس در ارگ، باغ‌ها و عماراتی ساخت که تا آن زمان شهر را به شکل جدیدی تعریف کرد (همان، ۸۴۱).

تهران در اواخر صفویه به دلیل موقعیت استراتژیک خود اهمیت نظامی یافت و نادرشاه افشار نیز آن را تحت توجه قرار داد (کریمان، ۱۳۵۵:۱۷۹؛ تکمیل همایون، ۱۳۷۷: ج ۱، ۶۶). در دوران زندیه، کریم خان زند عمارت‌های حکومتی ساخت و ساختار شهر شکل گرفت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ج ۱، ۸۴۴). پس از آن، آقا محمدخان قاجار تهران را به عنوان پایتخت انتخاب کرد که این تصمیم به خاطر موقعیت استراتژیک و مزایای دفاعی تهران بود (تکمیل همایون، ۱۳۷۷: ج ۱، ۷۷-۸۰). در دوره قاجار، ساخت بناهای سلطنتی مانند تخت مرمر آغاز شد (کریمان، ۱۳۵۵:۱۸۸).

در دوران فتحعلی شاه، توسعه ساختمان‌ها و سفارتخانه‌ها ادامه یافت، اما تهران هنوز از نظر اقتصادی و تجاری عقب‌تر از شهرهای دیگر بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ج ۱، ۸۵۵-۸۵۶). در زمان ناصرالدین شاه، تهران با افزایش جمعیت و رشد اقتصادی گسترش یافت و باغ‌ها و اراضی اطراف به محله‌های جدید تبدیل شدند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ج ۲ و ۳، ۱۲۴۲). این توسعه شامل ساخت حصارها و دروازه‌های جدید از جمله دروازه شمیران بود که تهران را به شهری مدرن‌تر تبدیل کرد (همانجا). پس از جنبش مشروطه، تهران به عنوان مرکز سیاسی و پایتخت رسمی ایران تثبیت شد که این امر در اصول قانون اساسی مشروطه نیز منعکس شده است (متمم قانون اساسی؛ قانون اساسی مشروطه).

به این صورت بود که تهران موقعیت خود را در برابر شهرهای دیگر مهم‌تر جلوه داد و به عنوان پایتخت رسمی این شهر را در موقعیت جدید داخلی و خارجی قرار داد. موقعیتی که به واسطه احداث مراکز تمدنی جدید همچون تلگرافخانه، بانک، پست‌خانه در فضای شهری تهران همگام با نشر اندیشه‌های جدید به وسیله روزنامه‌ها و مراکز تعلیمی جدید چهره

متجدد از تهران در نظام شهری نمایان کرد چهره‌ای که تهران و فضای شهری آن را با نقش و کارکردهای متفاوت‌تر از قبل نمایان می‌کرد.

با توجه به این تحولات، فضاهای شهری در تهران دوره قاجار در پیوندی تنگاتنگ با یکدیگر قرار داشتند؛ به‌گونه‌ای که هرگونه تحول کالبدی یا کارکردی در یکی از آن‌ها می‌توانست بر دیگر فضاها نیز تأثیرگذار باشد. میدان بهارستان به‌عنوان یکی از میادین مهم و تاریخی پایتخت، از این قاعده مستثنی نبود و متأثر از تحولات کلان شهری، به‌ویژه در نیمه دوم دوره قاجار، دچار تغییراتی بنیادین در کالبد و عملکرد خود شد. این میدان با قرارگیری در مجاورت نهادهای حکومتی، مذهبی و فرهنگی، تدریجاً به فضایی برای بروز و تلاقی سه کارکرد اصلی یعنی مذهبی، تفریحی و سیاسی-اجتماعی تبدیل شد.

شکل‌گیری میدان بهارستان

باغ نگارستان در زمان فتحعلی‌شاه قاجار ساخته شد و در این دوره به عنوان محل اتراق و تفرج شاه هنگام سفرها مورد استفاده قرار می‌گرفت (پولاک، بی‌تا: ۸۱). در آن‌جا، شاه در «ساعت سعد» عزم حرکت یا ورود می‌کرد. در دوران محمدشاه، اگرچه باغ نگارستان به محل اقامت‌های طولانی شاه تبدیل شد، اما تغییر چشمگیری در محیط پیرامونی آن صورت نگرفت؛ تنها اقدام مهم در این دوره، حفر نهر آب کرج به طول هفت فرسنگ بود که برای تأمین آب مناطق شرقی شهر از کرج تا تهران کشیده شد. این نهر از شمال باغ نگارستان عبور کرده و از دروازه شمیران وارد شهر می‌شد (هدایت، ۱۳۳۹: ۳۹۲). تحول مهم دیگر، احداث حصار دوم در اطراف باغ نگارستان به دستور حاجی میرزا آقاسی، صدر اعظم محمدشاه، بود؛ این اقدام پس از قتل میرزا باقاسم قائم‌مقام فراهانی در همان باغ صورت گرفت (حقیق، ۱۳۱۳: ۳۸۶-۳۹۱). حصار دوم در درون حصار اول ساخته شد، به‌گونه‌ای که باغ اصلی در درون حصار دوم قرار گرفت. ورودی اصلی باغ و عمارت سردر آن در حصار اول باقی ماندند و در کنار آن کشیک‌خانه و محل استقرار نگهبانان قرار داشت (دیولافوا، ۱۳۷۸: ۱۴۹). با عبور از عمارت سردر و گذشتن از دالانی باریک، فرد وارد باغ می‌شد (بنجامین، ۱۳۶۹: ۶۶).

با گسترش باغ‌سازی پیرامون تهران در دوران قاجار، زمین‌های اطراف جلوخان باغ نگارستان که عمدتاً زراعی یا بایر بودند، به باغ‌های جدیدی تبدیل شدند. باغ‌هایی همچون باغ سردار در شرق، ساخته‌شده توسط محمدحسن‌خان سردار ایروانی (استون، ۱۳۹۰: ۱۷۹)، و باغ نظامیه در جنوب، ساخته‌شده توسط میرزا آقاخان نوری در سال ۱۲۷۰ هـ.ق. (اقبال، ۱۳۲۴: ۵۱)، جلوخان باغ نگارستان را از سه طرف محصور کردند.

در سال‌های آغازین سلطنت ناصرالدین‌شاه، باغ نگارستان همچنان مورد توجه بود و تعمیرات متعددی در آن انجام شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۸۹). با این حال، با ساخت قصر عشرت‌آباد در خارج از خندق شمالی شهر، اهمیت باغ نگارستان به تدریج کاهش یافت و جای خود را به عشرت‌آباد داد (انوار، ۱۳۶۵: ۳۷). هم‌زمان با توسعه تهران در سال ۱۲۸۴ هـ.ق. و قرار گرفتن باغ نگارستان درون حصار ناصری، این باغ موقعیت سابق خود را به‌عنوان یک فضای برون‌شهری از دست داد و بیشتر به کاربری حکومتی و اداری گرایش یافت (تکمیل‌همایون، ۱۳۷۸: ۳۶).

در نقشه عبدالغفار خان (۱۳۰۹ هـ.ق.) هنوز عنوان «جلوخان باغ نگارستان» برای میدان فعلی بهارستان ذکر شده است. در این دوره، محله دولت که در اطراف این میدان در حال توسعه بود، به محل استقرار طبقات فرادست تبدیل شد. بدنه‌های

چهارگانه میدان به تدریج شکل منظم و تعریف شده‌ای پیدا کردند. عمارت سردر باغ نگارستان در شمال، عمارت باغ نظامیه در جنوب، دیوار و سردر عمارت بهارستان در شرق، و عمارت‌های اداری در غرب، ساختار کالبدی میدان را تعیین می‌کردند (اهری و حبیبی، ۱۳۹۴: ۳۵-۳۶).

از جمله ویژگی‌های برجسته میدان در این دوره، تسلط بصری و مکانی عمارت سردر باغ نگارستان بود که با ایوان بلند و طاق‌نماهای متصل به آن، بدنه شمالی میدان را تشکیل می‌داد. در ضلع جنوبی، عمارت نظامیه با یک ایوان میانی و سقف شیروانی دیده می‌شد. ضلع شرقی با دیوار و ورودی عمارت بهارستان تعریف می‌شد که فایبوس بوتال، مهندس فرانسوی، آن را طراحی کرده بود. غرب میدان نیز دارای ایوان‌هایی با ستون و طاق‌نما بود که ورودی برخی از عمارت‌ها را در خود جای می‌داد (همان، ۳۶).

با زوال تدریجی باغ نگارستان، فضای آن به مدرسه‌ای مدرن اختصاص یافت، بخشی از سیاست آموزشی مظفالدین شاه در توسعه مدارس جدید (سپهر، ۱۳۶۸: ۱۹۴). در این زمان، عمارت بهارستان جایگاه ویژه‌ای در امور حکومتی یافت و مسجد سپهسالار نیز به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین مساجد پایتخت، محل برگزاری نمایشگاه‌های عرضه اجناس در ایام ماه رمضان شده بود (سالور، ۱۳۷۴: ج ۱، ۷۰۸).

انتقال مجلس شورای ملی به عمارت بهارستان، این بنا را به کانون فعالیت‌های مشروطه‌خواهان تبدیل کرد. در این دوره، اگرچه میدان هویت مستقل چندانی نداشت، اما از طریق عمارت بهارستان تعریف می‌شد. در منابع رسمی و جراید آن زمان همچون «حبل‌المتین»، میدان با عنوان «جلوخان بهارستان» یا «میدان نگارستان» یاد می‌شد، نامی که تا آغاز دوره پهلوی باقی ماند (اهری و حبیبی، ۱۳۹۴: ۵۸-۶۰).

نام «بهارستان» برای عمارت اصلی در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه تثبیت شد؛ عبدالله مستوفی علت انتخاب این نام را تلاش شاه برای زدودن نام میرزا حسن خان سپهسالار از این بنا می‌داند (مستوفی، ۱۳۲۱: ج ۱، ۴۹۹)، در حالی که عبدالله انوار معتقد است این نام از ابتدا برای این بنا انتخاب شده بود (انوار، ۱۳۷۳: ۴۲). با این حال، در نقشه عبدالغفار (۱۳۰۹ هـ.ق.) هنوز نام «عمارت مشیرالدوله» برای آن ذکر شده است، در حالی که در خاطرات امین‌الدوله (۱۳۱۳ هـ.ق.) عنوان «بهارستان» آمده است (امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۱۹۵).

به‌طور کلی، کارکرد میدان در دوره اول پیدایش آن، از عملکردهای کاخ و باغ نگارستان نشئت می‌گیرد. جلوخان باغ، فضایی بینابینی میان عرصه عمومی و خصوصی بود که بستر مناسبی برای برگزاری مراسم رسمی و حکومتی فراهم می‌کرد. از زمان ناصرالدین شاه، این میدان به‌صورت آگاهانه شکل گرفت تا نقش عمومی تری در نظام شهری ایفا کند. با توسعه تهران، افول باغ نگارستان، و تثبیت موقعیت عمارت بهارستان به‌عنوان مرکز قانون‌گذاری کشور، میدان نیز به تدریج نقشی تازه و هویتی سیاسی تر یافت. این روند با حوادثی چون به توپ بسته شدن مجلس و تغییرات سیاسی عصر مشروطه تا دوره پهلوی ادامه یافت، تا آنجا که میدان بهارستان به صحنه اصلی تظاهرات، گردهمایی‌ها و کنش‌های سیاسی بدل شد (هدایت، ۱۳۷۵: ۱۴۲).

میدان‌ها، این شاهکارهای معمارانه و اجتماعی، نه تنها ساختار شهری را تعریف کرده‌اند، بلکه هویتی پویا به شهرها بخشیده‌اند. این فضاها چندمنظوره، با تلفیق نقش‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی، آینه‌ای از تاریخ و تحولات زیستی انسان در بستر شهرنشینی هستند.

بنابراین میدان نگارستان که در ابتدا موقعیت خود را از باغ و فضای اطراف آن به عنوان مکانی برای تفرج و اقامتگاه شاهان و شاهزادگان می‌گرفته رفته و با توجه به تغییرات کالبدی و تحولات سیاسی گاهی نقش و کارکر مذهبی و گاهی به عنوان مکانی با کارکرد سیاسی نمود پیدا می‌کرد که در ادامه به کارکردهای این میدان می‌پردازیم.

نقش و کارکردهای میدان بهارستان

نقش و کارکرد تفریحی

باغ و کاخ نگارستان که در آغاز کارکردهایش را از باغ می‌گرفت به عنوان محل و مکان تفریحی بیرون از شهر فتحعلی شاه بود تا روزهای گرم تابستان رادر آنجا سپری کند(هدایت، ۱۳۳۹: ۵۳). علاوه بر این که این مکان محل تفریح بود شاه هر وقت عزم سفر داشت ابتدا در این مکان حضور پیدا میکرد و در آنجا ساعت سعد برای روز حرکت او تعیین می‌گردید در آن روز روحانیون به باغ نگارستان می‌رفتند و برای سلامتی شاه دعا می‌کردند و شاهزادگان و رجال نیز در آنجا جمع می‌شدند و هدایایی تقدیم شاه می‌کردند(تیموری، ۱۳۸۹: ۱۳۴). باغ و کاخ در آنجا به عنوان مکان تفریحی محسوب می‌شد و مهمتر از دیگر باغات بود و به عنوان تفریحگاه شاه استفاده می‌شد و محمدشاه همراه با درباریان و اعیان و اشراف به محض اینکه فصل بهار فرا می‌رسید به این باغ می‌رفتند(تورنتن، ۱۳۷۴: ۱۴۵).

تعیین ساعت سعد برای ورود و خروج تا دوره ناصری که هنوز حصار دارلخلافه کشانده نشده بود وجود داشت و ناصرالدین شاه هنگام بازگشت از سفر در این باغ ماند تا زمان سعد برای ورود او به شهر تعیین گردد(پولاک، بی‌تا: ۸۲). همچنین در این مکان مراسم عروسی ناصرالدین میرزا ولیعهد برگزار شد و برای برگزاری این مراسم تمهیداتی به ابتکار میرزا نبی خان حاکم معزول فارس در باغ نگارستان صورت گرفت و به دستور شاه فضایی در اطراف باغ ایجاد کرد که بتوان جشن را در آن برگزار کرد. محمد تقی سپهر این جشن را چنین آورده است:

«بر یک سوی باغ نگارستان مساحتی را که نیم شهر به مساحت بود و به دست نجاران صنعتگر و حمل درختان تناور، ایوانهای شاهانه و رواق‌های بلند آسمان بنیان کرد و تمامت این ابنیه را به دیباهای زربفت و زرتار و بافته‌های کشمیر و قندهار محفوف ملحوف داشت و سرا پرده خسروانی چند لشکرگاهی افراخته کرد و از ادات عیش و طرب و آلات لهو و لعب و قبایل سرودگویان و طوایف پایکوبان انجمنی بزرگ ساخت آن گاه عریضه‌ای نگار داده به حضرت شهریار فرستاد که کار عیش و عرس به برگ و ساز آمد اکنون وقت آن است که شاه و شاهزاده فراز شوند و بساط سور و سرور سازکنند»(سپهر، ۱۳۷۷، ج ۲: ۸۴۹).

هاینرش بروگش که در فاصله سال‌های (۱۲۴۰-۱۲۳۸) ه.ق. از ایران دیدن کرد در توصیف این فضا که با عنوان باغ سلطنتی از آن نام می‌برد می‌نویسد: «این باغ سلطنتی در نزدیکی تهران، پس از نماز ظهر و عصر برای بازدید عمومی مردان باز است، اما زنان اجازه ورود ندارند. جوانان تهرانی با لباس‌های رنگارنگ وارد باغ می‌شوند، گل می‌چینند، استراحت می‌کنند، قلیان می‌کشند و به تماشای مناظر می‌پردازند. چای‌فروش‌ها با سماور و قلیان از بازدیدکنندگان پذیرایی می‌کنند و در گوشه‌هایی از باغ، برخی مشغول موسیقی، آواز و رقص هستند». (بروگش، ۱۳۶۷، ج ۱: ۱۷۱).

توصیفات بروگش از فضای باغ نگارستان تداعی فضای عمومی را تصویر می‌کند که مردم در آن حضور پیدا می‌کنند و وجود قهوه خانه همراه با ساز و آواز در این باغ نشان از یک فضای تفرج و شادی است و مردم از این فضای تفرجگاهی که شامل باغ و میدان است و درهای آن بر روی عموم باز است که نشان از نقش و کارکرد تفریحی دارد استفاده می‌کند.

نقش و کارکرد مذهبی

نقش و کارکرد دیگر جلوخان که به نظر می‌آید در زمان ایجاد عمارت سردر باغ نگارستان و آماده سازی محوطه جلوخان و در زمان ناصرالدین شاه به وجود می‌آید برگزاری مراسم عید قربان در حضور شاه و درباریان و با شرکت مردم در آن است. در این شرایط جلوخان عرصه‌ای عمومی است که صورت خاصی پرداخته شده و شکل گرفته تا در آن مراسم برگزار شود. هر چند علت وجود کارکرد را باید در وجود باغ شاهی جست کارکردی که در اواخر دوره ناصرالدین شاه عرصه خود را به درون محوطه باغ می‌گستراند زمانی که مردم آمده به مراسم شترقربانی امکان وارد شدن و تفرج در باغ نگارستان را می‌یابند. برگزاری مراسم عید قربان مهمترین رویدادی است که در میدان و در حضور شاه برگزار می‌شد ارنست اورسل جهانگرد و محقق بلژیکی که در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه به ایران آمده بود این رویداد را در سفرنامه خود آورده است که، مراسم عید قربان هر ساله با ذبح شتری به یاد فداکاری حضرت ابراهیم در میدان نگارستان برگزار می‌شود. در سال مورد اشاره، نگارنده با دعوت رسمی از جایگاه مخصوص کاخ مراسم را تماشا می‌کند. جمعیت زیادی برای تماشا آمده بودند؛ برخی حتی بر شاخه درختان رفته و مأموران با شلاق آنان را پایین می‌کشیدند. میان جمعیت سقاها آب پخش می‌کردند و هنرمندان نمایش اجرا می‌کردند. پشت‌بام‌ها پر از زنان با لباس‌های رنگارنگ و بی‌حجاب بود. دسته نظامی با موزیک خاص وارد میدان شد، شتری آراسته میان سربازان به سوی محل قربانی حرکت کرد. شاهزاده‌ای با لباس مجلل وارد میدان شد و با نیزه‌اش شتر را قربانی کرد، سپس تکه‌ای از گوشت آن را به شاه تقدیم کرد. در پایان، جمعیت برای به دست آوردن گوشت قربانی هجوم آوردند که به بی‌نظمی، دعوا و درگیری انجامید. (اورسل، ۱۳۸۳: ۲۸۲-۲۸۴).

باتوجه به آنچه اورسل از این مراسم نقل می‌کرد حضور گسترده‌ای از مردم گرفته تا شاه و درباریان، سفرا مهمانان این مراسم مذهبی را در میدان تماشا می‌کردند. مراسم مذهبی علاوه بر شترقربانی کردن نمایش‌های دیگری از جمله اجرای موسیقی در این میدان برگزار می‌شد. فضای این میدان راه به محلی برای اجرای نمایش‌های مختلف در حضور شاه و مردم تبدیل کرده بود.

میدان‌هایی که در دوره قاجار در نقاط مختلف شهر شاهد نمایش‌های حزن انگیزی بود روزی جار جارچی‌ها مردم را برای تماشای تکه‌های گوشت و پوست و استخوان بر بالای دار در میدان اعدام فرامی‌خواند و روزی تکه‌های گوشت شتر برنیزه های شاهزاده قاجاری مردم را به میدان می‌کشاند. تکه‌های گوشتی که از یک مراسم مذهبی و یک عید با چاشنی قربانی کردن در دست مردمانی که در آن مراسم فحش‌هایی را قربانی هم می‌کردند اما این میدان‌ها به همین نمایش‌ها اکتفا نکردند و کاشت نهال درخت مشروطیت در میدان تاریخ ایران مردم را بر آن داشت تا این بار از خون خود برای آبیاری درخت این میدان مایه بگذارند. اهدای خون در این نمایش از آن رو بود که آنها را از این سرگردانی در میدان تاریخ این سرزمین نجات دهد. درختی که طوفان دید و مردمی که با وجود سرگردانی در این میدان اهدای خون خود را فراموش

نکردند، چه نمایش حزن انگیزی از جار جارچی‌های شهر برای تماشای مراسم اعدام در میدان و تکه‌هایی گوشت شتر بر نیزه شاهزاده قاجاری تا اهدای خون در این میدان‌ها. مردمی که قربانی کردن را یاد گرفتند اما عید را ندیدند.

مراسم شترقربانی در میدان نگارستان در دوران قاجاریه تداوم داشته است. اوژن اوبن که در زمان مشروطه در ایران بوده است در توضیح این مراسم در بهمن سال ۱۲۸۵ ه.ش. درباره این مراسم و شیوه برگزاری آن می‌نویسد:

«عید قربان امسال در ۲۵ ژانویه افتاده است و این رسم یادگار دوران صفوی است که به مناسبت این روز شتری قربانی کنند. این مراسم باید در میدان نگارستان برگزار گردد. مردم از ساعت‌های قبل همه جای میدان را اشغال کرده اند زنان با چادرهای سیاه و چارقد‌های سفید روی پشت بام‌ها و دیوار خانه‌ها صف کشیدند. تمامی شاخه‌های چنارها که به علت فرارسیده زمستان لخت و عاری از برگند امروز پر از جماعت تماشاچی شده است» اوبن، (۱۳۷۱: ۱۶۹-۱۷۰).

اوبن در ادامه نحوه اجرای مراسم و خاتمه آن را شرح می‌دهد، شرح این ماجرا از اوبن در سال ۱۲۸۵ ه.ش. نشان می‌دهد که این سنت و مراسم عید با همان شور و حال قبلی به قوت خود در این میدان باقی است. اما این مراسم در سال‌های پایانی حکومت قاجاریه میدان توپخانه انتقال داده شد. تداوم مراسم شتر قربانی در میدان نگارستان نشان از اهمیت این فضای شهری و کارکرد مذهبی این فضا در دوره قاجاریه دارد. میدانی که جمعیت زیادی از مردم را در حضور شاه و دیگر اعیان و اشراف جمع کرد. این مراسم مهم ترین جشن مذهبی شهری بود که در فضای عمومی اتفاق می‌افتاد.

نقش و کارکرد سیاسی

همانطور که در بخش کارکردهای تفریحی باغ و میدان نگارستان گفته شد که این مکان و فضا محل اقامت شاهان قاجار بود این موضوع باعث شد که بسیاری از رویدادهای مهم سیاسی در سال‌های اولیه حکومت قاجار در این باغ اتفاق بیفتد. از جمله این رخدادها اعلام ولیعهدی محمد میرزا (هدایت، ۱۳۳۹: ۸۳) پسر عباس میرزا و به تخت نشستن وی بود (همان، ۱۵۱). همچنین میرزا ابوالقاسم فراهانی قائم مقام به دستور محمد شاه در نگارستان به قتل رسید (همان، ۱۶۴).

همچنین این باغ آنگونه که اعتماد السلطنه در روزنامه خاطرات می‌نویسد محل اقامت تنبیهی زن ناصرالدین شاه گلین خانم بود که شاه دستور داد او را به نگارستان ببرند (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۰: ۳۸۴). در ضمن این باغ محل پذیرایی از سفیر کبیر روس بود که در نگارستان منزل کرد.

همانطور که قبلاً اشاره کردیم «باغ بهارستان» عهده دار نقش‌هایی شد که قبلاً «باغ نگارستان» عهده دار آن بود. این باغ محل و منزلگاه محمد علی میرزای ولیعهد بود (افضل الملک، ۱۳۶۱: ۱۳۵). همچنین این باغ محل تشریفات و مراسم ضیافت سفرا بود. از جمله این سفرا شمس الدین بیگ سفیر کبیر دولت عثمانی و محمد ربیعی پاشایی میرلوا بود که از طرف سلطان عثمانی برای ماموریت خود وارد تهران و این باغ شد (همان، ۱۷۴).

عمارت بهارستان با وقوع انقلاب مشروطیت موقعیت و جایگاه ویژه‌ای پیدا می‌کند. بعد از امضای فرمان مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی در مدسه نظام و بعد از آنکه انتخابات مجلس اول انجام شد و صنیع الدوله را به ریاست مجلس انتخاب کردند و نمایندگان در این مجلس حاضر شدند، به دلیل اینکه مدرسه نظام ظرفیت و فضای کافی نداشت، مجلس شورا را به عمارت بهارستان منتقل کردند (هدایت، ۱۳۷۵: ۱۴۲). اینگونه بود که عمارت بهارستان تبدیل به مجلس شورای ملی گردید و فضای میدان با استقرار مجلس محلی برای بروز خواسته‌های جدید شد و به جایگاهی برای اجتماعات سیاسی

و محل تظاهرات مردم تبدیل شد. از جمله این رویدادها و تظاهرات در این میدان بعد از انقلاب مشروطه که نشان دهنده ظهور تدریجی میدان بهارستان به عنوان فضایی شهری برای تجلی خواسته‌های سیاسی و اجتماعی است می‌توان موارد متعددی را نام برد که در ادامه شرح هر یک را خواهیم آورد.

با شروع جلسات مجلس اول که از ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ که تدوین قانون اساسی و متمم آن و اصلاحات مالی از مهمترین اقدامات آن بود (بهار، ۱۳۵۷، ج ۱: ۲)؛ این متمم که با مخالفت محمدعلی شاه و توشیح متمم قانون اساسی خوداری کرده بود (آبراهامیان، ۱۳۹۷: ۱۱۵)، باعث اعتراضاتی در کشور شده بود از جمله این اعتراضات در تهران و میدان بهارستان بود که در روز شنبه چهارم خرداد ۱۲۸۷ بیش از پنج هزار نفر در میدان بهارستان برای مخالفت با خواسته‌های محمدعلی شاه در برابر مجلس اول گردآمده بودند. کسروی فردای آن روز را که یکی از روزهای پرهیاهوی تاریخی تهران نام می‌برد که در این روز تهرانی‌ها بازارها را باز نکردند و دسته دسته به سوی بهارستان می‌آمدند و در اطراف آن جمع می‌شدند (کسروی، ۱۳۸۲: ۳۵۴-۳۵۵). در این اعتراضات حتی زنان که بیش از پانصد تن بودند در میدان بهارستان حضور داشتند (همان، ۱۳۸۲: ۳۵۹). در مذاکراتی که بین نمایندگان مشروطه خواهان از طرف مجلس به حضور شاه رفتند و تقاضا کردند که شاه طرفدارانش را در میدان توپخانه متفرق کند، محمدعلی شاه باغروور به آنها جواب داد که باید انجمن‌هایی که در مجلس جمع شدند متفرق شوند و سپس امر به تفرقه کسانی که در میدان توپخانه هستند خواهد داد. شاه که با این عمل به ارزش حضور مردم در این میدان پی برده بود میخواست با متفرق شدن مردم در میدان مقدمات حمله به مجلس را فراهم کند. اما علی رغم این خواسته لحظه به لحظه بر عده مدافعين مشروطیت افزوده میشد (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۳: ۵۶۶). حضور مخالفین مشروطه در میدان توپخانه و تجمع در این میدان توسط دشمنان آزادی باعث شده بود که عده‌ای زیادی از مشروطه خواهان در میدان بهارستان را تجمع کنند.

میدان‌ها در این مقطع مهم تاریخی به عنوان فضاهای شهری از اهمیت زیادی برخوردار بودند و همانطور که شرح آن آمد معیار تقسیم بندی طرفداران دو اندیشه متضاد بودند. این میدان‌ها به عنوان فضایی شهری مهمترین نقش و کارکرد خود را که نقش و کارکرد سیاسی هست در مهمترین رویدادها و وقایع تاریخ مشروطیت در دوره قاجار ایفا کردند. شور و شرر حضوری که مردم در میدان بهارستان داشتند باعث شده بود که این میدان در گوش تاریخی خود فریادهای آزادی خواهی راثبت کند. علاوه بر این فریادهای آزادی خواهی چشم این میدان شاهد ثبت وقایع مهمی و تأمل برانگیز می‌باشد؛ از جمله این رویدادها در این میدان در منازعه بین مشروطه خواهان و مستبدین به خودکشی یک تن از ملیون در این میدان بود که شرح ماجرا را مهدی ملک زاده از قول میرزا علی اکبرخان دهخدا آورده است: من هم چون سایر علاقه مندان به آزادی، میان جماعتی که سطح میدان بهارستان را پوشانده بود و چون دریای موج در جوش و خروش بود جای داشتم و منتظر پیش آمدها بودم ناگاه ملک المتکلمین در میان طوفان احساسات عمومی روی کرسی خطابه رفت و آن خداوند نطق و بیان باهمان قیافه جذاب و صدای مهیج به سخن گفتن آغاز کرد و مثل همیشه صداها خاموش شد و سکوت مطلق آن محیط پرحرارت را گرفت و مردم برای آنکه بهتر صدای رهبر ملت را بشنوند حتی آهسته نفس می‌کشیدند ناگاه سروصدایی در میان جماعت بلند شد و قیل و قال برپا گشت و در نتیجه معلوم شد مرد قصابی از مشروطه خواهان چنان تحت تاثیر نطق مهیج و موثر ملک المتکلمین قرار گرفته بود که باکاردی که در کمر داشت شکم خودش را پاره کرده بود (همان، ج ۳: ۵۶۷).

حضور مردم در میدان بهارستان در روز بعد و تظاهرات گسترده آنها محمدهلی شاه را ناگزیر کرد که تن به درخواست مجلس بدهد. بنابراین حضور گسترده مردم و تظاهرات آنها در این میدان در چنین موقعیت خطیری از تاریخ ایران باعث شده بود که شاه و استبداد این اژدهای بی گلو از خواسته‌های خود عقب نشینی کنند و میدان بهارستان در موقعیت جدیدی که به واسطه انقلاب مشروطه و عمارت بهارستان قرار گرفته بود صحنه بروز و ایفای نقش و کارکرد سیاسی شده بود؛ این نقش از این تاریخ به بعد نقش غالب این میدان در فضای شهر تهران بود.

میدان بهارستان که تجربه حضور مردم در مخالفت با محمدهلی شاه را در خود پرورانده بود این بار پذیرای رویدادی دیگر که از مهمترین رویدادهای تاریخ معاصر ایران است قرار گرفت. ۲۰ تیر ۱۲۸۷ ه.ش. که غرش توپهای سهمگین استبداد می‌خواست بر طنین آزادی خواهی و خانه ملت غالب شود. در این روز میدان بهارستان محلی برای استقرار توپ‌هایی بود که توسط قشون محمدهلی شاه به فرماندهی لیاخوف از خیابان شاه آباد و قشون دیگر از طرف میدان توپخانه و اشغال خیابان پست خانه به یکدیگر ملحق شدند (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۴: ۷۴۸). در این نبرد که به رغم گلوله‌هایی که از دهان توپ بر سر مدافعان می‌بارید، مدت هفت یا هشت ساعت مقاومت ادامه یافت تا آنکه سرانجام بهارستان و مسجد سپهسالار، دو مکانی که مرکز آمال ملت بود به ویرانه تبدیل شد (براون، ۱۳۷۶: ۱۹۷). این چنین بود که میدان بهارستان در این روز محلی برای استقرار توپ‌هایی بود که ساختمان مجلس را هدف قرار گرفته بودند. و نقش و کارکرد سیاسی نظامی را در این روز مهم و تاریخی ایفا کرد.

میدان بهارستان در رویدادی دیگر آماده بود تا پذیرای مردان و زنانی باشد که این بار برخلاف حضور قبلی که جنگ بین استبداد و آزادی بود، این بار برای دفاع از وطن در برابر یک دشمن خارجی ایستادگی نشان دهند. بعد از آنکه مجلس شورای ملی با پیشنهاد دولت قانون استخدام مستشاران آمریکایی را برای وزارت مالیه تصویب کرد، دولت آمریکا مورگان شوستر را برای این کار معرفی کرد که با استقبال دولت ایران مواجه شد و شوستر را به همراه چهار نفر دیگر استخدام کرد (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۷: ۱۳۷۱). شوستر که اکثریت نمایندگان مجلس او را به عنوان خزانه دار کل منصوب کرده بودند با شوق و تلاش جسورانه کار می‌کرد. او مقامات بلژیکی گمرک را که از حمایت روس‌ها برخوردار بودند بازرسی می‌کرد؛ برای گردآوری مالیات کشور حتی در ایالات شمالی نیروهای ویژه تشکیل داد و املاک شاهزاده‌ای را که مدعی بود تبعه روس است ولی دولت او راجائن اعلام کرده بود توقیف کرد. روس‌ها که از این پیش آمدها به ستوه آمده بودند (آبراهامیان، ۱۳۹۷: ۱۳۶)، ابتدا در اولتیماتومی خواستار بازگرداندن املاک این شاهزاده «شعاع السلطنه» شدند و درباریان و مجلس که ابتدا به این اولتیماتوم اهمیتی نداده بودند بعد از ورود قشون روس به خاک ایران و اشغال دشت انزلی در آبان ۱۲۹۰ ه.ش. با اولتیماتوم دوم روس که در آن خواهان اخراج شوستر از سمت خود، استخدام مستشار خارجی با هماهنگی و اجازه دولت روس و انگلیس و همچنین پرداخت خسارت قشون روسی بود مواجه شدند. آنها چهل و هشت ساعت برای این خواسته به دولت ایران مهلت دادند (دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۱۹۶). انتشار خبر اولتیماتوم در تهران باعث شد که مردم با بستن کلیه دکان‌ها، بازارها، موسسات، تجارتخانه‌ها و مدارس تعطیلی عمومی اعلام کنند و جمعیتی بیش از پنجاه هزار نفر در میدان بهارستان و فضای اطراف مجلس تجمع کنند (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۷: ۱۴۵۸). جمعیتی پرشماری که ناظری آن را عظیم‌ترین جمعیت تاریخ تا آن تاریخ عنوان کرد (آبراهامیان، ۱۳۹۷: ۱۳۷)؛ همچنین میدان بهارستان به عنوان فضایی برای خواسته‌های سیاسی مردم برای اولین بار پذیرای هزاران زن کفن پوش بود که به طور دسته جمعی در اینگونه تجمعات

شرکت کردند(ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۷: ۱۴۵۹). مردمی که با فریاد «یامرگ یااستقلال» در اطراف مجلس تجمع کرده بودند. این اولتیماتوم که ابتدا توسط مجلس با اکثریت آرا رد شده بود و نمایندگان که خواستار تمدید دوره دوساله مجلس تا پایان گرفتن بحران بودند. با مخالفت نایب السلطنه که نمایندگان را به اقدام خلاف قانون اساسی محکوم کرده بود پیرم خان هم که همراه صمصام السلطنه تصمیم گرفته بودند اولتیماتوم را بپذیرند، درهای مجلس را به روی مردم بست(آبراهامیان، ۱۳۹۷: ۱۳۷). پس از آن در همان روز وزیر خارجه قبول اولتیماتوم را از طرف دولت ایران به سفیر روس ابلاغ نمود(ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۷: ۱۴۷۵).

میدان بهارستان نقش و کارکرد سیاسی خود را در این واقعه مهم تاریخی با پذیرش جمعیت چند هزار نفری برای دفاع از مادر خود ایران نشان داد هر چند فرزندان دیگر درهای این خانه را به روی برادران خود بستند.

میدان بهارستان بعد از کودتای سوم اسفند و ورود رضاخان به سپهر سیاسی ایران هم شاهد تجمعات گروه‌های مختلف مردم برای دستیابی به خواسته‌ای خود بود. از جمله این تجمعات، اعتراضات نظامیان به دلیل کناره گیری رضاخان که در وزارت جنگ در ۱۵ مهر ۱۳۰۱ بود(بهار، ۱۳۵۷: ۲۳۷). همچنین تظاهرات موافقان و مخالفان دولت مستوفی در میدان بهارستان در ۲۲ اردیبهشت ۱۳۰۲ که با فریادهای زنده باد و مرده باد فضای میدان را پر کرده بودند(همان، ۳۰۹)؛ این اعتراضات در روز بعد و شب بیست و پنج اردیبهشت همچنان باشعار زنده باد و مرده باد پابرجا بود. (مکی، ۱۳۵۹، ج ۲: ۲۵۸)

رویداد دیگری که میدان را عرصه اجتماعات و کنش‌های سیاسی کرد، زمزمه جمهوری خواهی در اواخر سال ۱۳۰۲ ه.ش بود که به زد و خورد موافقان و مخالفان در ۲ فروردین ۱۳۰۳ ه.ش. انجامید. زمزمه جمهوری خواهی که با پژواک سیلی که به صورت مدرس خورده بود(مستوفی، ۱۳۲۱، ج ۳: ۵۸۶) باعث شده بود که جمعیتی که به چندین هزار نفر می‌رسید علی‌رغم بستن تمام راه‌های منتهی به میدان بهارستان از میدان توپخانه به چند قسمت تقسیم شده و از چهار طرف وارد میدان بهارستان شدند به گونه‌ای که تمام میدان و صحن مجلس پر شده بود. (بهار، ۱۳۵۷، ج ۲: ۴۵) در این میان جمهوری خواهان که خود را در خطر دیدند سردار سپه را تلفن کردند و از او خواستند که خود راه حلی پیدا کند. سردار سپه در میان شعارهای «مرده باد جمهوری» همراه با نیروهای نظامی خود را به مجلس رساند و دستور داد که نظامیان با سرنیزه مردم را بزنند که در این درگیری چندین نفر مجروح و زخمی شدند. و برخی جان خود را از دست دادند(مکی، ۱۳۵۹، ج ۲: ۵۰۲)؛ زد و خوردی که موتمن الملک رییس مجلس را بر آن داشت تا سینه به سینه به سردار سپه با تشدد بگوید: مطابق کدام قاعده شما مردم را در خانه خودشان و با اسلحه خودشان می‌زنید(مستوفی، ۱۳۲۱، ج ۳: ۵۹۸). سرانجام پس از جلسه سه نفره که بین سردار سپه و رئیس مجلس (موتمن الملک) و مستوفی الممالک که یک ساعت طول کشید سردار سپه از موضوع تبدیل رژیم و تغییر قانون اساسی منصرف شد و بعد از آن با یک جلسه عمومی با حضور نمایندگان مجلس به اداره نظمیة دستور می‌دهد که تمام توقیف شدگان را آزاد کنند(دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۳۶). اینگونه بود که حضور مردم در میدان که به واسطه نزدیکی به عمارت بهارستان که نقش و کارکرد سیاسی پیدا کرده بود بار دیگر توانستند صدای خود را این بار بر زمزمه جمهوری خواهی دروغین غالب کنند.

بلوای نان در مهر ۱۳۰۴ ه.ش. پیشامد دیگری بود که مردم را در میدان بهارستان جمع کرده بود. عبدالله مستوفی این کمبود نان را حاصل از خشکسالی و کمبود باران در این سال می‌داند که سبب شد نان تهران حاصل از بلوکات تهران، ساوه، خمسه و عراق مساعد نباشد(مستوفی، ۱۳۲۱، ج ۳: ۶۵۵). اما حسین مکی در تاریخ بیست ساله ایران اذعان می‌کند

که این کمبود نان ساختگی بود (مکی، ۱۳۵۹، ج ۳: ۱۳۷۰). این کمبود نان چه از خشکسالی و جفای آسمان و چه از زمین و جفای اربابان قدرت باعث شد که جمعیت زیادی از زنان مردان در روز دوم مهر در جلوی مجلس تجمع کنند این روند و حضور مردم در روز بعد هم جریان داشت اما نتیجه حاصل نشد و مردم ناراضی متفرق شدند اما در روز چهارم مهر جمعیت زیادی در منزل علما جمع شدند و بر علیه دولت شعار می دادند؛ در این روز که جمعیت زنان بیش از روزهای دیگر بود و به سردستگی یکی از زن‌های چاله میدان که چادر نمازش را از غم نان به کمر بسته بود به طرف مجلس روانه شدند. جمعیت سایر محلات هم یکی بعد از دیگری به طرف مجلس روانه شدند به طوری که بیست و چند هزار نفر جمعیت اطراف و صحن داخل مجلس و میدان بهارستان جمع شدند (همان، ۳۷۱-۳۷۲). این اجتماع باعث درگیری بین نیروهای مستقر نظامی در اطراف مجلس شد که پایان آن غلبه گلوله داغ بر حرارت مردمی بود که نان می‌خواستند (بهار، ۱۳۵۷، ج ۲: ۲۶۹).

این پیشامد و این بلوای نان که در کنار خواسته‌ها و نیازهای دیگر مردم از جمله آزادی خواهی و دفاع از مشروطه، مبارزه با استبداد، دفاع از وطن و دیگر نیازهای مردم، فضای میدان را به مکانی برای دست یابی به این خواسته‌ها و نیازها تبدیل کرد. با این پیش آمدها میتوانیم میدان را که نام‌های بهارستان و نگارستان بر آن اطلاق می‌شد. با نام « خاک کوی نیاز» هم نام ببریم؛ مردم برای به دست آوردن نیازهای خود پیوسته به این فضا و این میدان رو می‌آوردند. تأسیس مجلس در عمارت بهارستان مردمی را که برای نیازهای خود دست به آسمان دراز می‌کردند و ادوار کرده بود که این بار با دست‌های مشت کرده و دست در دست هم خواست و نیازهای خود را که در دنیای متجدد حاصل از اندیشه‌های جدید بود در این میدان در مقابل دست نشانده‌های خود فریاد بزنند اما گویی تقدیر محتوم این مردم آن بود که خواجه شیراز گفت:

رندان تشنه لب را آبی نمی‌دهد کس
گویی ولی شناسان رفتند از این خاک

میدان علاوه بر نقش و کارکرد تفریحی، مذهبی و سیاسی که در دوره‌های مختلف متأثر از رخدادها و عوامل گوناگون داشت دارای کارکرد اجتماعی هم بود. همانطور که گفته شد استقرار نهاد مجلس در کنار میدان بهارستان از عواملی بود که این میدان را به عرصه بروز و ظهور این کارکردها درآورد؛ جشن‌هایی که به مناسبت‌های مختلف در این میدان برگزار شد از جمله عواملی بود که میدان را به مکانی با نقش و کارکرد اجتماعی تعریف می‌کرد.

امضای تدوین نظامنامه قانون اساسی در روز یکشنبه هشتم دی ماه سال ۱۲۸۵ ه.ش. ۱۴ ذی القعدة ۱۳۲۴ ه.ق. توسط مظفرالدین شاه و آوردن این نظامنامه در روز سه شنبه همان ماه به مجلس موجی از شادی را برای مردمی که در فضای پیرامون میدان و مجلس بودند فراهم آورد (کسروی، ۱۳۸۲: ۲۰۰). در این روز و تا دو روز بعد از آن فضای اطراف میدان بهارستان مملو از جمعیت مشتاقی بود که از به دست آوردن این مهم به شادمانی جشن و سرور می‌پرداختند (براون، ۱۳۷۶: ۱۳۹).

همچنین جشن نخستین سالگرد مشروطیت دیگر جشنی بود که در میدان بهارستان برگزار شد. ادوارد براون در باب این جشن از قول نامه‌ای از دوست خود از تغییر نظام کهن ایران و حرکت تدریجی کشور به سوی رستگاری و مسئولیت‌پذیری مردم سخن می‌گوید. او به جشن ملی سالروز فرمان مشروطیت اشاره می‌کند که با شکوه و عظمت در بهارستان برگزار شد و آن را تأییدی رسمی بر مشروطه می‌داند. در این جشن، بارعام بزرگی برگزار شد، شاگردان مدارس با سرودهایی در ستایش مجلس و مخالفت با استبداد در اطراف باغ راه‌پیمایی می‌کردند. شب‌هنگام، در تریبونی ویژه، جمعی از وزراء، نمایندگان، و

دیپلمات‌های خارجی حاضر بودند. میدان غرق نور و سرشار از فریادهای مردم بود: «مرگ بر استبداد» و «زنده باد آزادی». این جمعیت یکصدتا شعار می‌دادند: «زنده باد مجلس شورای ملی ایران (همان، ۱۴۸-۱۴۹).

احمدکسروی در شرح این جشن اذعان می‌کند که این جشن در همه شهرهای ایران به ویژه تهران برگزار شد. «در تهران یک جشن بسیار باشکوه که به وسیله انجمن‌ها تدارک دیده شد. ازسوی مجلس هم آقامیرزا محسن برای این امر انتخاب شد آنها نخست روبروی سردر مجلس طاقی برای نشیمن دو سید و دیگر علما و در پهلوئی آن دو طاق برای نشیمن وزیران و نمایندگان کشورهای خارجی بست. سپس درسوی جلوخان (میدان) مجلس ارمنیان، جهودان و زردتشیان هم برای خود طاق‌هایی داشتند» (کسروی، ۱۳۸۲: ۴۲۸). این جشن در ۱۴ جمادی الثانیه آغاز شد و دو شبانه روز برقرار بود. کسروی از قول یک شاهد آذربایجانی این جشن را این چنین توصیف می‌کند:

«جلو بهارستان که میدان وسیعی است دور تا دور طاق و آذین بسته و با چراغ و گل و سجاده‌های قیمتی آراستند هشتاد طاقی است هر یکی را از انجمن‌های تهران و اصناف صاحب شده و زینت داده واقسام شربت و لیمونات و میوه و شیرینی و از واردین با گرمی‌پذیرایی نمودند. آتش بازی نوظهور صنعتی شد امتداد آن آنقدر بود که دو ساعت مردم را به تماشا مشغول کرده..... در صحن بهارستان خیابان‌ها را طاق و آذین بسته و چراغانی کرده و شیرینی و میوه چیده کافه بهارستان بهشت برین بود. سفرای دول خارجه به موجب دعوت رسمی حضور داشتند شاگردان مدارس دسته دسته حاضر و وزرا و رجال و وکلا مجلس مشغول پذیرایی بودند. غیر از بهارستان و جلوخان و میدان آن، ظل السلطان جلوخان عمارت خود و چند هزار قدم ازبیمین و یسار کوچه را چراغانی مفصل کرده به بساط چیده هکذا بانوی عظمی‌جلوخان کوچه و دیوار و بام‌ها را زینت داده چراغانی کرده..... مصارف این جشن الی بیست هزار تومان بالغ می‌شود؛ از پانصد هزار به زبان به یک مرتبه صدای زنده باد مشروطه بلند می‌شود. چون حضرات حجج الاسلام و فقها نیز حضور داشتند موزیک و آلات طرب ممنوع است. در عوض آن نغمه خوش آسمانی داریم که از همه نعمات روح افزاتراست و آن این است که بدون استثنا کف زده فریاد می‌کنند «زنده باد مشروطه» (همان، ۴۲۹).

این گزارش حاکی از برگزاری جشن باشکوه با تشریفاتی بالا در این میدان است جشنی که در آن جمعیت زیادی از مردم و علما و نمایندگان کشورهای خارجی و اقلیت‌های دینی در آن حضور دارند. جشنی و سروری که حضور علما و فقها در آن آلات طرب و شادی و سرور در این جشن رامنوع کرده بود. آری مشروطه در یک سالگی آن مشروط شده بود.

انتخاب و معرفی سلطان احمد میرزا به عنوان ولیعهد در مراسم سلامی در میدان بهارستان که بعد از مراسم عید قربان برگزار شده بود نمونه ی دیگری از نقش سیاسی اجتماعی میدان بود که با حضور مردم به ظهور رسید (اوبن، ۱۳۷۱: ۱۷۱). همچنین تاج گذاری او در مقام پادشاهی موجهی از شادی و سرور را برای اهالی تهران رقم زد که به مناسب تاج گذاری شاه جوان مناطق مختلف از شهر تهران را چراغانی کرده بودند. میدان بهارستان هم از جمله این فضاهای شهری بود که به یمن تاج کیانی بر سر شاه مشروطه خواه چراغانی و پذیرایی جشن، شادی و سرور مردم شده بود (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۸۲۶).

نتیجه‌گیری

بررسی تحولات کالبدی و کارکردی میدان بهارستان در دوره قاجار نشان داد که این میدان فراتر از یک فضای فیزیکی، واجد نقش‌های چندگانه‌ای در ساختار شهر تهران بوده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که میدان بهارستان، به واسطه موقعیت جغرافیایی و قرارگیری در مجاورت نهادهای حکومتی، مذهبی و فرهنگی، به عرصه‌ای برای بروز و تبلور فرایندهای سیاسی، اجتماعی و مذهبی بدل شد.

از منظر سیاسی، میدان بهارستان در دوره مشروطه به یکی از مهم‌ترین کانون‌های تجمع، اعتراض و گفت‌وگوی سیاسی بدل گردید و به‌عنوان محل استقرار مجلس شورای ملی، نقشی بی‌بدیل در نهادینه‌سازی مشارکت سیاسی ایفا کرد. در بعد اجتماعی، فضاهای پیرامونی میدان، مانند باغ‌ها، مدارس و چاپخانه‌ها، بستر شکل‌گیری لایه‌هایی از حیات شهری نوین و تعاملات اجتماعی میان طبقات مختلف جامعه را فراهم ساخت. همچنین، حضور نهادهای مذهبی در اطراف میدان، از جمله مساجد و مدارس دینی، موجب استمرار کارکردهای آیینی-مذهبی در کنار کارکردهای مدرن‌تر گردید. در کنار این وجوه، میدان بهارستان به‌عنوان یکی از معدود فضاهای عمومی آن دوره، کارکردهایی تفریحی نیز در خود جای داده بود که بخشی از آن در قالب گردهمایی‌های مردمی و رویدادهای مناسبتی بروز می‌یافت.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که میدان بهارستان در دوره قاجار نقشی کلیدی در تحولات ساختاری، سیاسی و اجتماعی شهر تهران ایفا کرده و تجلی‌گاه روندی چندلایه از سنت، مدرنیته و بازتعریف فضاهای عمومی در ایران آن دوران بوده است. این کارکردهای متقاطع، جایگاه میدان بهارستان را به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی در تاریخ شهرسازی و هویت شهری تهران تثبیت کرده و مطالعه آن را برای فهم فرایندهای تاریخی شکل‌گیری فضاهای عمومی در ایران ضروری می‌سازد.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۷). ایران بین دو انقلاب. ترجمه: احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۵۰). روزنامه خاطرات، به کوشش: ایرج افشار. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷). مرآة البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی میرهاشم محدث. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۲). چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- افضل الملک، غلام حسین (۱۳۶۱). افضل التواریخ؛ به کوشش سیروس سعدوندیان و منصوره اتحادیه. تهران: نشر تاریخ
- اقبال، عباس (۱۳۲۴). «ابنیه و آثار تاریخی» - یک گوشه از عمارت نظامیه». یادگار.
- امین الدوله، علی خان (۱۳۴۱). خاطرات سیاسی؛ به کوشش حافظ فرمانفرمائیان. تهران: کتابهای ایران.
- امین السلطنه سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات عین السلطنه. تهران: اساطیر، ج ۱.

انوار، عبدالله (۱۳۶۵). «باغ سردار». پیام بهارستان، ش ۶۵.
 انوار، عبدالله (۱۳۷۳). «باغ نگارستان» در کتاب تهران. تهران: روشنگران.
 اوین، اوژن (۱۳۷۱). ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶: ایران و بین‌النهرین. ترجمه: علی اصغر سعیدی. تهران: زوار.
 اورسل، ارنست (۱۳۸۲). سفرنامه قفقاز و ایران. ترجمه: علی اصغر سعیدی. تهران: پژوهش‌گاه علوم انسانی.
 اهری، زهرا؛ حبیبی، محسن (۱۳۹۴). میدان بهارستان تجربه نوآوری در فضای شهر ایرانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

بدری آنام مرادنژاد، رحیم (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر میدان‌های شهری. بابلسر: انتشارات دانشگاه مازندران.
 بدری، سید علی. رفیعیان، مجتبی (۱۳۷۰). «بررسی میداین قدیمی شهر تهران از دیدگاه جغرافیای شهری». مجله رشد آموزش جغرافیا، سال هفتم، شماره ۲۶: صص ۲۲-۱۶.
 براون، ادوارد (۱۳۷۶). انقلاب مشروطیت ایران. ترجمه: مهدی قزوینی. تهران: انتشارات کویر.
 برد اف ال، استون (۱۳۹۰). گشت و گذاری در ایران بعد از انقلاب مشروطیت. ترجمه: علی اصغر مظهری کرمانی. تهران: نشر جانان.

بروگش، هینریش (۱۳۶۷). سفری به دربار سلطان صاحبقران. ترجمه: مهندس کردبچه. بی‌جا: انتشارات اطلاعات.
 بنجامین، ساموئل گرین ویلر (۱۳۶۹). سفرنامه بنجامین عصر ناصرالدین شاه. ترجمه: محمد حسین کردبچه. تهران: جاویدان.

بهار، محمد تقی (۱۳۵۷). تاریخ مختصر احزاب سیاسی. تهران: امیر کبیر.
 پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶). راهنمای طراحی فضای شهری. تهران: انتشارات شهیدی، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری.

پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۹۰). مقالاتی در باب مفاهیم معماری و طراحی شهری. تهران: نشر آرمان شهر.
 پژوهان، موسی (۱۴۰۰). برنامه ریزی میداین محلی به مثابه عرصه عمومی (با تاکید بر محله نارمک تهران). تهران: نشر شهرداری تهران.

پولاک، یاکوب ادوارد (بی‌تا). سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان). ترجمه: ککیکاووس جهان‌داری. بی‌جا: شرکت انتشارات خوارزمی.

تکمیل همایون، ناصر (۱۳۷۷). تاریخ اجتماعی و فرهنگی تهران از آغاز تا دارلخلافه ناصری. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

تورنتن، لین (۱۳۷۴). تصاویری از ایران سر کلنل ف، کلمباری به دربار شاه ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
 توسلی، محمود. بنیادی، ناصر (۱۳۷۱). طراحی فضای شهری. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.

تیموری، ابراهیم (۱۳۸۹). «چهار راه سرچشمه تهران». بخارا، ش ۷۶.

حبیبی، محسن (۱۳۹۳). از شار تا شهر. تهران: نشر فرزاد.

حقیق، فضل‌الله (۱۳۱۳). «تاریخچه باغ نگارستان». مهر.

- خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۳۳). حبیب السیر. تهران: خیام.
- دولاوله، پیترو (۱۳۷۰). سفرنامه دولاوله. ترجمه: شجاع الدین شفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دیولافوا، ژان مادام (۱۳۷۸). سفرنامه مادام دیولافوا. ترجمه: علی محمد فره وش. تهران: دانشگاه تهران.
- سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات عین السلطنه، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- سپهر، عبدالحسین خان (۱۳۶۸). یادداشت‌های ملک المورخین ومرات الوقایع مظفریف به تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: زرین.
- سپهر، محمد تقی (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ؛ به اهتمام جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۰). فضای شهری در بافت تاریخی ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۶۵). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: نشر آبی.
- شریف کاشانی، محمد مهدی (۱۳۶۲). واقعات اتفاقیه در روزگار؛ به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان. تهران: نشر تاریخ ایران.
- شفقی، سیروس (۱۳۷۰). جغرافیای اصفهان. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- فرای، ریچارد. ن (۱۳۴۸). بخارا دستاورد قرون وسطی. ترجمه: محمود محمودی. تهران: نشر بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کریر، راب (۱۳۸۳). فضای شهری. ترجمه: خسروهاشمی نژاد. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- کریمان، حسین (۱۳۵۵). تهران در گذشته و حال. تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران.
- کسروی، احمد (۱۳۸۲). تاریخ مشروطه ایران. تهران: موسسه انتشارات نگاه.
- لینچ، کوین (۱۳۶۵). تصویر ذهنی از شهر. ترجمه: منوچهر مزینی. تهران: نشر فضای نو.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱). نزهه القلوب، به کوشش سید محمد دبیر سیاقی. قزوین: نشر حدیث امروز.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۲۱). شرح زندگانی من. تهران: زوار.
- معین، محمد (۱۳۸۲). فرهنگ فارسی معین. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مکی، حسین (۱۳۵۹). تاریخ بیست ساله ایران. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ملک زاده، مهدی (۱۳۸۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. تهران: انتشارات سخن.
- نظری، سلدا. آسیایی، محمد (۱۳۹۴). بازآفرینی میدان‌های تاریخی از تئوری تا عمل. تهران: نشر طحان.
- هدایت، رضاقلی خان (۱۳۳۹). روضه الصفا: در ذکر پادشاهان صفویه، زندیه، افشاریه، قاجاریه. تهران: نشر آذر.
- هدایت، مهدیقلی (۱۳۷۵). خاطرات و خطرات. تهران: زوار.

References

- Āzarī, ‘Alā’ al-Dīn. *Tārīkh-i Ravābet-i Īrān va Chīn* (The History of Relations between Iran and China). Tehran: Amīr Kabīr, 1998 [1377 Sh.].
- Ibn al-Athīr. *Al-Kāmil fī al-Tārīkh*, ed. Abū al-Qāsim Ḥālat. Tehran: Institute of Scientific Publications, 2007 [1386 Sh.], vol. 21.
- Ibn Ḥawqal. *Ṣūrat al-Arḍ* (The Face of the Earth). Tehran: Amīr Kabīr, 1987 [1366 Sh.].
- Ibn Khurradādhbih. *Masālik wa Mamālik* (Routes and Realms). Trans. Sa‘īd Khākrand. Tehran: Historical Studies and Publications Institute, 1992 [1371 Sh.].
- Ibn Funduq al-Bayhaqī, ‘Alī b. Zayd. *Tārīkh-i Bayhaq* (The History of Bayhaq). Tehran: Forūghī Bookstore, 1982 [1361 Sh.].
- Iṣṭakhrī, Abū Iṣḥāq Ibrāhīm. *Masālik wa Mamālik* (Routes and Realms). Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1989 [1368 Sh.].
- Spuler, Bertold. *Īrān dar Qurūn-i Nakhustīn-i Islāmī* (Iran in the Early Centuries of Islam). Trans. A. Flātūrī. Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1994 [1373 Sh.], vol. 1.
- Ashraf, Aḥmad. *Mavāne ‘-i Tārīkhī-yi Roshd-i Sarmāyah-dārī dar Īrān-i Dawra-yi Qājārīyah* (Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Qajar Iran). Tehran: Zaminah, 1980 [1359 Sh.].
- Barthold, V. *Tadhkira-yi Jughrāfiyā-yi Tārīkhī-yi Īrān* (Historical Geography of Iran). Trans. Ḥamzah Sardādvar. Tehran: Tūs Publications, 1979 [1358 Sh.].
- Bayhaqī. *Tārīkh-i Bayhaqī* (The History of Bayhaqī). Ed. Khalīl Khaṭīb Raḥbar. Tehran: Amīr Kabīr, 1995 [1374 Sh.].
- Pārsī, Ḥamīd-Rezā. “Pūyesh-i Shahrī: Shahrgarā’ī va Shahrnīshīnī dar Qarn-i Sihum tā Panjum Hijrī dar Īrān” (Urban Dynamics and Urbanism in 3rd–5th Centuries AH Iran). *Honarhā-yi Zībā, Architecture & Urbanism* 4 (Winter 2014 [1393 Sh.]).
- Petrushevsky, Ilya Pavlovich. *Tārīkh-i Īrān dar Sada-hā-yi Miyāna* (The History of Iran in the Middle Ages). Trans. Sīrus Īzādī and Ḥusayn Taḥvīlī. Tehran: Donyā, 1980 [1359 Sh.].
- Pūrmosavī, Moḥammad-Rezā. *Urban Economics Lecture Notes*, compiled by Rāmin Jamshīd-Bīgī and Jamshīd Fallāḥ. Spring 2015 [1394 Sh.].

- Pigulevskaya, N. V. et al. *Tārīkh-i Īrān az Dawrān-i Bāstān tā Qarn-i Hijdahum* (The History of Iran from Antiquity to the 18th Century). Trans. Karīm Keshāvarz. Tehran: Payām, 1969 [1348 Sh.].
- Jālūdī, ‘Abd al-Fattāḥ. “Iqtā‘-i Nezāmī dar ‘Aṣr-i Pādshāhān-i Bozorg-i Saljūqī va Naqsh-i Khwājah Nezām al-Mulk dar Paydā’ish va Taḥavvol-i Ān” (Military Iqtā‘ in the Great Seljuk Period and the Role of Khwājah Nizām al-Mulk). Trans. Ḥusayn Qā’emī-Aṣl and Sajjād Jamshīdiyān. *Pazhūhesh dar Tārīkh* 6 (Spring 2012 [1391 Sh.]).
- Jurfādaqānī. *Tarjuma-yi Tārīkh-i Yamīnī* (Translation of the History of Yamīnī). Ed. Ja‘far Shu‘ār. Tehran: ‘Ilmī va Farhang, 1995 [1374 Sh.].
- Yāqūt al-Ḥamawī, Abū ‘Abd Allāh Shihāb al-Dīn. *Mu‘jam al-Buldān* (Dictionary of Countries). Trans. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization, 2004 [1383 Sh.], vol. 2.
- Ḥusaynī, Ṣadr al-Dīn Abū al-Fawāris. *Akhbār al-Duwal al-Saljūqīyah*. Ed. Muḥammad Shafī‘. Lahore: n.p., 1933.
- Sa‘īd al-Shaykhī, Ṣabāḥ Ibrāhīm. *Aṣnāf dar ‘Aṣr-i ‘Abbāsī* (Guilds in the Abbasid Era). Trans. Hādī ‘Ālamzādah. Tehran: University Publishing Center, 1983 [1362 Sh.].
- Sanā’ī, Ḥamīd-Rezā, and Aḥmad Bādkūbeh’ī Hazāveh. “Rūyārū’ī-yi A‘yān-i Khorāsān va Mā Warā’ al-Nahr bā Sīyāsāt-hā-yi Mālī-yi Sāmānīyān va Ghaznavīyān” (The Confrontation of Khurasani Nobles with the Fiscal Policies of the Samanids and Ghaznavids). *Tārīkh va Farhang* 88 (Spring–Summer 2012 [1391 Sh.]).
- Ṣedqī, Nāṣer. “Taḥlīlī bar Sīyāsāt-hā-yi Eqtiṣādī-yi Saljūqīyān dar Zamīna-yi Nezām-i Mālīātī” (An Analysis of Seljuk Economic Policies Regarding the Tax System). *Humanities Research Quarterly of Al-Zahra University* 71 (Spring 2008 [1387 Sh.]).
- Raḥmatī, Moḥsen. “Payāmadhā-yi Ejtemā‘ī-yi Mohājerat-i Saljūqīyān be Khorāsān” (The Social Consequences of the Seljuk Migration to Khurasan). *Social History Studies Journal* 1 (Spring–Summer 2011 [1390 Sh.]).

- Zarrīnkūb, ‘Abd al-Ḥusayn. *Tārīkh-i Mardom-i Īrān* (The History of the People of Iran). Tehran: Amīr Kabīr, 1992 [1371 Sh.], vol. 2.
- Gardīzī. *Zayn al-Akḥbār*. Ed. ‘Abd al-Ḥayy Ḥabībī. Tehran: Donyā-yi Kitāb, 1984 [1363 Sh.].
- Grousset, René. *Empire of the Steppes*. Trans. ‘Abd al-Ḥusayn Mīkadeh. Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1989 [1368 Sh.].
- ‘Aqīlī, ‘Abd Allāh. *Dār al-Ḍarb-hā-yi Īrān dar Dawra-yi Islāmī* (Iranian Mints in the Islamic Period). Tehran: Dr. Maḥmūd Afshār Foundation, 1998 [1377 Sh.].
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr. *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk* (History of Prophets and Kings). Trans. Abū al-Qāsim Pāyandah. Tehran: Āsāṭīr, 1996 [1375 Sh.], vol. 4.
- Fashāhī, Moḥammad-Rezā. *Az Gāthā tā Mashrūṭiyat* (From the Gathas to the Constitutional Revolution). Tehran: Gutenberg, 1975 [1354 Sh. a].
- ———. *Muqaddama’ī bar Sīr-i Tafakkur dar Qurūn-i Vusṭā* (An Introduction to the Course of Thought in the Middle Ages). Tehran: Gutenberg, 1975 [1354 Sh. b].
- Le Strange, Guy. *The Historical Geography of the Lands of the Eastern Caliphate*. Trans. Maḥmūd ‘Irfān. 2nd ed. Tehran: ‘Ilmī va Farhangī, 1985 [1364 Sh.].
- Malekpūr, Najmeh. “Naqsh-i Ḥukūmat-i Saljūqī dar Roshd-i Eqtiṣād-i Shahr-hā-yi Īyālat-i Kermān dar Sada-hā-yi 5 va 6 H.Q.” (The Role of the Seljuk Government in the Urban Economic Growth of Kerman Province in the 5th–6th Centuries AH). *Iranology Studies Quarterly* 1 (Spring 2024 [1403 Sh.]).
- Mazāhirī, ‘Alī. *Zindagī-yi Mosalmānān dar Qurūn-i Vusṭā* (The Life of Muslims in the Middle Ages). Trans. Mortazā Rāvandī. Tehran: Ṣadā-yi Mo‘āṣer, 1999 [1378 Sh.].
- Maqdisī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. Aḥmad. *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma‘rifat al-Aqālīm* (The Best Divisions for Knowledge of the Regions). Trans. Monzavī, 1982 [1361 Sh.].
- Muḥammad b. Munawwar. *Asrār al-Tawḥīd fī Maqāmāt-i Shaykh Abū Sa‘īd*. Ed. Shafī‘ī-Kadkanī. Tehran: Āgāh, 1988 [1367 Sh.].
- Anonymous Author. *Hudūd al-‘Ālam* (The Limits of the World). Tehran: Ṭahūrī Library, 1983 [1362 Sh.].

- Manāẓir Aḥsan, Moḥammad. *Zindagī-yi Ejtemā'ī dar Ḥukūmat-i 'Abbāsīyān* (Social Life under the Abbasid Caliphate). Trans. Mas'ūd Rajabniyā. Tehran: 'Ilmī va Farhangī, 2004 [1383 Sh.].